

بررسی مسئولیت کیفری ناشی از اقدامات پیشگیرانه‌ی وضعی در فقه امامیه و حقوق ایران

اسمعیل رحیمی‌نژاد^۱، احمدرضا غفاری^۲

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۶/۲۹ - تاریخ پذیرش مقاله: ۹۵/۳/۳۰)

چکیده

پیشگیری وضعی مجموعه تدابیر و اقداماتی است که دولت و جامعه مدنی با استفاده از آن سعی می‌کند از طریق افزایش زحمات و خطرات ارتکاب جرم و کاهش فرصت‌ها و موقعیت‌های جرم‌زا و تقویت سیل‌ها و آماج‌های جرم به جلوگیری از جرم بپردازد. با عنایت به امکان سوءاستفاده از این اقدامات و ابزارهای فنی و پیچیده توسط شهروندان و دولت و امکان اخلال در فرایند اعمال صحیح حاکمیت، تعیین شرایط و ضوابط برای اعمال این نوع اقدامات پیشگیرانه و مسئولیت ناشی از آن امری ضروری است. با وجود این، نظر به عدم شفافیت و جامعیت رویکرد قانونگذار در باب ماهیت، شرایط اقدامات پیشگیرانه و مسئولیت ناشی از آن زمینه برای سوءاستفاده‌ها و اختلاف‌نظرها فراهم گردیده است. برخی معتقدند اعمال این اقدامات نوعی دفاع مشروع بوده و تابع شرایط و احکام آن می‌باشد، برخی هم آن را نوعی اعمال حق مالکیت به صورت مطلق و انحصاری می‌دانند. مقاله حاضر با تکیه بر مبانی فقهی و حقوقی حق استفاده از اقدامات پیشگیرانه وضعی و با الهام از رویه‌های قضایی، دکترین فقهی و حقوقی و قوانین و مقررات مختلف ضمن تبیین این دیدگاه‌های متفاوت به بررسی ماهیت، شرایط و مسئولیت ناشی از اعمال این نوع اقدامات می‌پردازد.

واژگان کلیدی: پیشگیری وضعی، حقوق ایران، فقه امامیه، مسئولیت کیفری

۱. دانشیار گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه تبریز (نویسنده مسئول)

Email: rahiminejad@tabrizu.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه تبریز؛

Email: ghafari_ahmadreza@yahoo.com

مقدمه

در جرم‌شناسی پیشگیری، پیشگیری وضعی عبارت است از ایجاد تغییر در اوضاع و احوال و شرایط خاصی که احتمال ارتکاب جرم در آن زیاد است به منظور دشوار نمودن، پرخطر کردن یا جاذبه زدایی ارتکاب جرم. این نوع پیشگیری با توجه به اینکه از انواع پیشگیری غیرکیفری محسوب می‌شود، از لحاظ مبانی و شیوه‌ها با دیگر گونه‌های پیشگیری متفاوت است. در پیشگیری وضعی ما با استفاده از راهکارها و شیوه‌هایی چون تقویت آماج‌ها و سیل‌های جرم، استفاده از تکنولوژی مراقبتی و کنترلی و طراحی محیطی، افزایش زحمات و خطرات ارتکاب جرم و... به دنبال کاهش فرصت‌ها و موقعیت‌های جرم‌زا و تسلط یافتن بر شرایط و احوال پیرامونی جرم و نتیجتاً جلوگیری از آن در نقطه یا نقاط خاص هستیم. نصب دوربین‌های مدار بسته، نصب قفل، سیستم‌های هشدار دهنده، چشم‌های الکترونیکی، نگهداری حیوانات، تله‌ها، چاه‌ها و یا استفاده از منابع انسانی از جمله عوامل امنیتی و پلیس، گشت شهروندان و... از جمله‌ی این روش‌ها و تکنیک‌ها محسوب می‌شود. حال چنانچه به واسطه اعمال این نوع اقدامات پیشگیرانه توسط دولت و یا شهروندان ضرر و زیانی به دیگری وارد شود ضمان‌آور است یا نه؟ و در صورت ضمان‌آور بودن، شرایط آن چیست؟ در منابع معتبر فقهی در بحث قصاص به نمونه‌هایی چند از جمله حفر کردن چاه عمیق در ملک خود و یا ریختن سم در غذا یا ملک خود ولو با قصد کشتن اشخاص ثالثی مثل دزد که قصد ورود به آن خانه یا ملک را دارند و عدم ضمان آنان اشاره شده است. در قانون جدید مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ نیز قانونگذار در فصل موجبات ضمان طیّی مواد ۵۰۶ و ۵۰۷ و ۵۰۸ به حفر کردن چاه یا گودال و یا هر عمل آسیب‌رسان دیگر در خانه یا ملک خود اشاره کرده و از عدم ضمان و مسئولیت کیفری فاعل این اعمال سخن به میان آورده است. هدف این پژوهش بررسی موضوع مطلق یا نسبی بودن ضمان یا عدم ضمان مرتکب این اعمال و همچنین شرایط مسئولیت ناشی از این اعمال است. با عنایت به مراتب فوق، در این مقاله به بررسی مفهوم، مبانی و سوابق اعمال اقدامات پیشگیرانه‌ی وضعی، شرایط اعمال این اقدامات و ضمان ناشی از آن می‌پردازیم.

۱- مفهوم، مبانی و سوابق اقدامات پیشگیرانه‌ی وضعی

۱-۱- مفهوم اقدامات پیشگیرانه‌ی وضعی

پیشگیری وضعی به مجموعه تدابیر و اقدامات مبتنی بر تقویت سیل‌ها و آماج‌های جرم

و یا مداخله در اوضاع و احوال پیش جنایی گفته می‌شود که دولت و یا ملت با هدف جلوگیری از ارتکاب جرم مورد استفاده قرار می‌دهد. آقای رونالد کلارک، که مبتکر اصلی تئوری پیشگیری وضعی از جرم است، در تعریف این نوع پیشگیری می‌گوید: «پیشگیری وضعی از جرم به یک رویکرد پیشگیرانه‌ی اشاره دارد که نه بر توسعه جامعه و نهادهای آن، بلکه صرفاً بر کاهش موقعیتها و فرصت‌های ارتکاب جرم مبتنی است...» [۷].

پیشگیری وضعی اقدامات پیشگیرانه مبتنی بر کاهش فرصتی را شامل می‌شود که:

- ۱- مستقیماً متوجه اشکال خاصی از جرم است.
 - ۲- متضمن مدیریت، طراحی یا تسلط بر محیط (و پیرامونی جرم) یعنی صحنه و محل وقوع جرم به شیوه‌ای پایدار و فنی‌تر تا حد امکان است.
 - ۳- به منظور افزایش زحمات و خطرات ارتکاب جرم و کاهش منافع آن که مدنظر بسیاری از بزهکاران است مورد استفاده قرار می‌گیرد [۴۱].
- در این نوع پیشگیری دو جهت‌گیری عمده وجود دارد:

۱. مداخله در اوضاع و احوال پیش جنایی (پیشگیری وضعی بزهکار شناختی).
۲. تقویت سبب‌ها و آماجهای جرم؛ یعنی اقداماتی که از بزه‌دیدگی اشخاص جلوگیری می‌کند (پیشگیری وضعی بزه‌دیده شناختی).

تکنیک‌ها و رهیافت‌های پیشگیری وضعی براساس تعریف کلارک، به چهار گروه عمده تقسیم می‌شود که عبارتند از: رهیافت‌های مبتنی بر افزایش زحمات ارتکاب جرم، رهیافت افزایش خطرات ارتکاب جرم، تقلیل دستاوردها و منافع حاصل از بزه، حذف معاذیر و از بین بردن عوامل مشوق و محرک فرد. [۷]. این نوع پیشگیری به لحاظ نظری مبتنی بر تئوری‌های بنیانگذاران جرم‌شناسی مدیریتی است که از مهمترین آنها می‌توان به تئوری «فضای قابل دفاع» آقای اسکار نیومن و تئوری «پیشگیری از جرم از طریق طراحی محیطی» آقای جفری و تئوری «انتخاب عقلانی» آقایان کورنیش و کلارک و تئوری «فعالیت روزمره» آقایان کوهن و فلسون اشاره کرد [۷].

۲-۱- مبانی فقهی و حقوقی اعمال اقدامات پیشگیرانه‌ی وضعی

حقوق اسلام حمایت و دفاع از جان، مال و عرض را حق و در مواردی تکلیف انسانها می‌داند [۱۳]؛ حقی که هر شخصی می‌تواند بصورت قانونی و در حدود متعارف اعمال نماید. اعمال اقدامات پیشگیرانه وضعی را، که در جهت حفاظت و دفاع از امور ثلاثه فوق

صورت می‌گیرد، می‌توان براساس قواعد و اصول متعدد فقهی، حقوقی و عقلی توجیه کرد. در این قسمت به بررسی این قواعد و اصول می‌پردازیم:

۱-۲-۱- قاعده تسلیط

«قاعده‌ی تسلیط» از قواعد مسلم فقهی بوده و بر حدیثی مشهور از پیامبر اکرم (ص) که فرموده است: «النَّاسُ مَسْلُطُونَ عَلَىٰ أَمْوَالِهِمْ» مردم بر اموال خویش سلطه و اختیار دارند مبتنی است. این قاعده که از آن به «قاعده تسلط» و «قاعده سلطنت» نیز تعبیر می‌شود، بیان‌کننده این معنی است که هر مالکی نسبت به مایملک خود تسلط کامل دارد و می‌تواند در آن هرگونه تصرفی اعم از مادی و حقوقی بکند و هیچ‌کس نمی‌تواند او را بدون مجوز شرعی از تصرفات منع کند [۲۷].

مطلق بودن حق مالکیت یکی از ویژگی‌ها و خصوصیات آن است. به موجب این وصف، مالک می‌تواند هر نوع تصرف و اقداماتی از جمله اقدامات پیشگیرانه‌ی وضعی و حمایتی را نسبت به مایملک خود داشته باشد. ماده ۳۰ قانون مدنی نیز دقیقاً بیانگر این ویژگی حق مالکیت می‌باشد،^۱ بناء عقلا دلیل دیگر و حتی عمده دلیل قاعده‌ی تسلیط است و بر این اساس مالک مجاز می‌باشد که تصرفات مجاز در مایملک خود داشته باشد و هر گونه اقدامات حفاظتی و پیشگیرانه را در جهت مشروع و حفاظت از امور ثلاثه‌ی خود به کار گیرد.

علاوه بر این می‌توان گفت سلطنت مالک بر دارایی خود یک حکم عقلی است [۳۳] و دین اسلام نیز این قانون عقلی را تأیید و امضاء کرده است [۳۴].

این حق در اصول مختلف قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران از جمله اصول ۲۲، ۴۴، ۴۶، ۴۷، ۴۹ مورد شناسایی قرار گرفته و از مهمترین حقوق اساسی بشر به شمار می‌آید.

علاوه بر این، حق مالکیت از لوازم و مقتضیات حق آزادی و تعیین سرنوشت محسوب می‌شود؛ زیرا مالکیت شخصی، سدی در برابر سلطه‌ی دولت و سایر شهروندان بر فرد است و فرد را قادر می‌سازد که در برابر استبداد و خودکامگی ایستاده و از حیثیت و آزادی خود با قاطعیت دفاع کند. و به همین دلیل است که متفکران و فلاسفه بزرگ مالکیت خصوصی را از لوازم استقرار فرد و رشد شخصیت او و جزء حقوق فطری و

۱. ماده‌ی ۳۰ قانون مدنی: «هر مالکی نسبت به مایملک خود حق هرگونه تصرف و انتفاع دارد مگر در مواردی که قانون استثناء کرده باشد.»

طبیعی انسان قلمداد می‌کنند و آن را به عنوان عامل ابتکار و تحرک فرد برای سلامت جامعه لازم و ضروری می‌شمارند [۱۶].
استفاده از اقدامات پیشگیرنده وضعی نیز، که از لوازم و مقتضیات حق مالکیت است، برای فرد حقی جایز و مباح تلقی می‌شود.

۲-۲-۱- قاعده‌ی وجوب دفع خطر احتمالی

قاعده‌ی وجوب دفع خطر یا ضرر احتمالی یکی از قواعد عقلی است که مضمون آن حکم عقل به دفع خطر محتمل و یا مظنون است. بنابراین اگر انسان درباره چیزی احتمال خطر را بدهد، از نظر عقل، دفع و رفع آن خطر و ضرر محتمل بر هر شخصی واجب است. بسیاری از فقها و دانشمندان نیز از این قاعده، تعبیر به یک قاعده‌ی عقلی کرده‌اند [۹، ۲۲، ۳۷].

مراد از دفع در قاعده مزبور، جلوگیری کردن از ایجاد ضرر و خطرات محتمل می‌باشد. به عبارتی منظور از دفع همان پیشگیری است. بنابراین، در قاعده وجوب دفع خطر محتمل، عقل، حکم به وجوب جلوگیری از خطر و ضرری می‌کند که هنوز به وجود نیامده و اتفاق نیفتاده است ولی احتمال به وجود آمدنش وجود دارد [۹].
و احتمال به معنای ظنّ است. در خصوص ظن، که احتمال قوی‌تر از شک می‌باشد، هر چند اصل عدم حجیت ظنّ می‌باشد ولی از آنجا که ناظر به واقع است و احتمالی راجح و قوی می‌باشد قابلیت آن را دارد که شارع احتمال خلاف آن را نادیده بگیرد و آن را بجای قطع و یقین فرض کرده و معتبر به حساب آورد و [۳۲] در برخی از کتب معتبر اصولی نیز از جمله در کتب نهاییه الافکار، مصباح الاصول، فوائد الاصول و کفایه الاصول، از این قاعده به قاعده دفع خطر یا ضرر مظنون تعبیر شده است؛ یعنی در جایی که گفته می‌شود دفع خطر محتمل واجب است، منظور این است که جلوگیری کردن از خطر و ضرری واجب است که احتمال قوی بدهیم که اگر پیشگیری نشود واقع خواهد شد [۱، ۱۸، ۲۲، ۳۷]. مهمترین مستند قاعده دفع خطر و ضرر محتمل، حکم عقل است، زیرا عقل بین ضرر معلوم و مشخص و ضرر نامعلوم و مظنون در دفع کردن، فرقی نمی‌گذارد و اگر شخصی از دفع خطر یا ضرری خودداری کند، مورد مذمت عقلا قرار می‌گیرد [۱۵]. این قاعده با توجه به اینکه یک حکم عقلی است، ویژگی احکام عقلی را دارد و غیرقابل تخصیص است و نمی‌توان آن را به بخشی از امور شرعی محدود کرد.

بنابراین در اثبات و استنباط بسیاری از موارد که در آنها احتمال ضرر یا خطر وجود دارد کاربرد دارد و یکی از این موارد جواز و حتی وجوب استفاده از اقدامات پیشگیرانه‌ی وضعی برای دفع خطرات و ضررهای احتمالی است. به حکم عقل واجب است انسان از خطرات احتمالی که ممکن است بر علیه نفس، مال و عرض وی اتفاق بیافتد جلوگیری کند و هر گونه ضررهای احتمالی را با استفاده از این اقدامات دفع کند.

۳-۲-۱- قاعده‌ی لاضرر

یکی دیگر از مبانی جواز استفاده از اقدامات پیشگیرانه وضعی قاعده‌ی لاضرر می‌باشد. این قاعده از پرکاربردترین قواعد فقهی است که با متون «لاضرر و لاضرار»، «لاضرر و لاضرار فی الاسلام» و «لاضرر و لاضرار علی مومن» به کار رفته است [۳۰]. برای اثبات حجیت و اعتبار این قاعده علاوه بر عقل و اجماع به آیات و روایات مختلف از جمله آیه ۲۳۳ سوره بقره^۱ و روایت ابن اثیر از پیامبر اکرم (ص) با عنوان «قال رسول (ص) لاضرر و لاضرار فی الاسلام»، روایت زراره از امام باقر (ع) در مورد سمره بن جندب با عبارت «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام»، استناد شده است. ضرر در لغت به معنای زیان و هر آنچه خسارت نامیده می‌شود، می‌باشد [۲۰]، اما در مورد معنای ضرر احتمالات مختلفی داده شده است، برخی ضرار را به مقتضای باب مفاعله بر خسارت طرفینی یا ضرر زدن دو نفر به یکدیگر معنا کرده‌اند [۲۸]. برخی دیگر مثل مرحوم آخوند خراسانی ضرار را مترادف ضرر دانسته است. به عقیده برخی دیگر ضرر به معنای زیان رساندن به طور عمدی است در حالیکه ضرر اعم از عمدی و غیرعمدی است و بعضی دیگر هم ضرر را به معنای تکرار صدور ضرر دانسته‌اند [۳۰].

در مورد معنای اصطلاحی و حقوقی این قاعده نیز میان فقها و حقوقدانان اختلاف نظر وجود دارد؛ برخی گفته‌اند منظور از نفی ضرر، نفی احکام ضرری است و برخی مثل مرحوم آخوند خراسانی گفته‌اند منظور نفی حکم به لسان نفی موضوع است. یعنی نفی ضرر (موضوع) کنایه از نفی احکام ضرری است. عده‌ای هم معتقدند که منظور نفی ضرر

۱. «و الوالدات یرضعن اولادهنّ حولین کاملین لمن اراد ان یتّم الرّضاعه و علی المولود له رزقهنّ و کسوتهنّ بالمعروف لا تکلف نفسّ آلا وسعها لا تضارّ والده بولدها و لا مولود له بولده و علی الوارث مثل ذالک فان ارادا فصلاً عن تراض منهما و تشاور فلا جناح علیهما و ان اردتم ان تسترضعوا اولادکم فلا جناح علیکم اذا سلّمتم ما ءاتیتکم بالمعروف و اتقوا الله و اعلموا ان الله بما تعملون بصیر».

غیرمتدارک است [۳۰]. به نظر می‌رسد با عنایت به اینکه «لا» در قاعده، لای نفی جنس است و بر سر اسم نکره «ضرر و ضرار» آمده است، افاده عموم می‌کند و شامل همه انواع ضرر حتی ضرر به خویشان نیز می‌شود.

در مورد نحوه استناد به این قاعده در اثبات مشروعیت و جواز استفاده از اقدامات پیشگیرانه وضعی می‌توان چنین استدلال نمود که هدف و انگیزه‌ی شریعت اسلام از ممنوع کردن بعضی از اقدامات یا مشروع و جایز شمردن برخی از اقدامات دیگر، دفع مفسد و ضرر ناشی از آن و جلب مصالح و منافع است که بصورت نسبی از این اقدامات حاصل می‌شود. استفاده از اقدامات پیشگیرانه‌ی وضعی نیز در جهت دفع ضرر و خطر از حقوقی است که در اسلام نیز تأکید فراوانی بر حفظ و رعایت آنها شده است. در واقع نفی ضرر و دفع آن، پیشگیری از مفسده و جلب مصلحتی می‌کند که توجیه‌کننده‌ی استفاده از این نوع اقدامات وضعیتی در حقوق اسلام و ایران می‌باشد؛ به عبارت دیگر، از آنجا که این قاعده با توجه به عمومیتی که دارد شامل نفی ایراد ضرر به خویشان نیز می‌شود و نفی از ایراد ضرر به خویشان مستلزم اتخاذ تدابیر و اقدامات پیشگیرانه در مقابل خطرات احتمالی وارده بر جان، مال و عرض و ناموس است.

۴-۲-۱- لزوم احترام به حق امنیت و کرامت انسانها

احترام به حق امنیت و کرامت انسانی از مبانی دیگر مشروعیت اعمال اقدامات پیشگیرانه است.

«امنیت» عبارت از اطمینان خاطری است که براساس آن افراد در جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کنند، نسبت به جان، حیثیت و حقوق مادی و معنوی خود بیم و هراسی نداشته باشند. این تاسیس مستلزم دو تضمین اساسی است: ۱- تضمین امنیت افراد در مقابل هر نوع توقیف، زندانی شدن، مجازات و دیگر تعرضات خودسرانه و غیرقانونی حکومتی، ۲- تضمین امنیت افراد از طریق حمایت‌های اعمال شده توسط جامعه برای هریک از اعضای خود. به منظور حفظ حقوق و تعلقات و برخورداری از آزادی‌های انسانی [۴۰]. کرامت انسانی هم به آن نوع شرافت و حیثیتی گفته می‌شود که تمام انسانها به جهت استقلال ذاتی، توانایی تعقل و تفکر و وجهه و نفخه الهی که دارند به طور فطری و یکسان از آن برخوردارند. این کرامت و حرمت ذاتی نمی‌تواند بدون حقوق ذاتی برای حقیقت انسان تصور شود، زیرا کرامت نوعی ارزش دادن و ترجیح انسان از جهت

انسانیت است و این معنا مستلزم آن است که انسان دارای حقوق فطری، طبیعی و اجتماعی از قبیل حق حیات، حق آزادی اندیشه و بیان و نظایر آنها باشد [۸].
براساس همین واقعیت است که امروزه کرامت انسانی نه به عنوان یک حق بلکه مبنا و اساس حقوق بشر محسوب می‌شود.

حق امنیت و کرامت از حقوق فطری و طبیعی انسانها تلقی می‌گردد و برای دولت و ملت نه فقط ایجاد حق بلکه تکلیف هم می‌کند. و احترام به آنها ایجاب می‌کند که دولت تدابیر امنیتی و حفاظتی و لازم را اتخاذ کند و خود شهروندان هم بتوانند با اتخاذ تدابیر پیشگیرانه شایسته و متناسب، خطرات و زیانهای احتمالی و ظنی را از خود دفع کنند.

۳-۱- سوابق فقهی و حقوقی اقدامات پیشگیرانه‌ی وضعی

اقدامات پیشگیرانه‌ی وضعی و ضمان (یا عدم ضمان) ناشی از آن در منابع فقهی و حقوقی با نمونه‌های کلاسیک مثل کندن چاه یا گذاشتن سم در خانه یا ملک خود مورد اشاره قرار گرفته است. در این قسمت نخست به بررسی سابقه موضوع در منابع فقهی و سپس در قوانین و مقررات موضوعه می‌پردازیم:

۱-۳-۱- سابقه فقهی اقدامات پیشگیرانه وضعی و ضمان ناشی از آن

یکی از مواردی که در منابع فقهی و روایی مورد اشاره قرار گرفته است گذاشتن سم یا کندن چاه در خانه یا ملک خود می‌باشد. شهید اول و شهید ثانی در این مورد چنین می‌نویسند:
«اگر سم را در غذای خودش بریزد یا در ملک خود قرار دهد و دیگری بدون إذن او آن را بخورد، ضامن نمی‌باشد؛ خواه با ریختن سم قصد کشتن خورنده را داشته باشد، مانند اینکه بداند بیگانه‌ای مانند دزد وارد منزل او شده است یا چنین قصدی نداشته باشد، و نیز اگر فردی با إذن او وارد خانه‌اش بشود، ولی بدون إذن وی اقدام به خوردن آن غذا بکند همین حکم را دارد، یا چاه عمیقی را در راه یا در خانه‌اش حفر کند که افتادن در آن غالباً کشنده است یا قصد کشتن داشته باشد و کسی را که از وجود آن بی‌خبر است دعوت به عبور از روی آن نماید و او به چاه سقوط کرده، بمیرد (قتل عمد و مستوجب قصاص است) اما اگر بدون إذن او وارد خانه شود و در چاه افتد ضامن نیست، اگر چه قصد او از حفرچاه، افتادن آن شخص در آن باشد؛ مثل اینکه به جهت دزد آن را کرده باشد» [۱۲، ۱۳].

- صاحب مبانی تکمله المنهاج نیز در این باره می‌نویسد:

«اگر سنگی را داخل ملک خودش قرار دهد و کسی بطور اتفاقی با آن برخورد کند، واضع سنگ ضامن نیست، ولی اگر آن سنگ را در ملک دیگری و یا در مسیر رفت و آمد مردم بگذارد و فردی با آن سنگ برخورد کند و بمیرد یا زخمی شود او ضامن خواهد بود و همچنین است اگر چاقویی را در جایی قرار دهد و یا چاهی را در ملک غیر و یا در راه عبور و مرور مسلمانان حفر کند و شخصی روی آن چاقو و یا درون چاه بیفتد و زخمی شود یا بمیرد. او [واضح چاقو و یا حافر چاه] ضامن دیه می‌باشد و این [ضمان دیه] در صورتی است که عابر از وضعیت موجود [وجود چاقو و چاه] آگاه نبوده است ولی در صورتیکه به آن علم داشته است، کسی ضامن دیه او نیست» [۳۶].

استفاده از این نوع اقدامات پیشگیرانه وضعی در روایات نیز مورد اشاره قرار گرفته است که به نمونه‌هایی از آنها اشاره می‌شود:

- اولین روایت معتبره سماعه از امام صادق (ع) است. سماعه می‌گوید: از آن حضرت درباره مردی پرسیدم که چاهی را در خانه یا زمین خودش حفر کرده باشد فرمودند هر چه را که در ملک خودش حفر کرده است ضمانی بر او نیست ولی آنچه را که در راه عبور و مرور یا در ملک غیر حفر کرده باشد. او ضامن هر آن چیزی است که درون آن سقوط کند [۱۷].

روایت دوم صحیح زراره از امام صادق (ع) است. در این روایت امام می‌فرماید: اگر مردی در منزل خودش چاهی را حفر کند سپس مردی وارد منزل او شود و درون چاه بیفتد چیزی بر عهده او نیست و او ضامن نمی‌باشد ولی باید روی چاه را بپوشاند [۱۷]. لازم به ذکر است که فقهای دیگر نیز به موارد مذکور اشاره نموده و مسأله ضمان یا عدم ضمان ناشی از این نوع اقدامات را مورد بررسی قرار داده‌اند [۶، ۱۳، ۳۵].

مورد دیگر از اقدامات پیشگیرانه وضعی و ضمان ناشی از آن، که در منابع فقهی و روایی مورد اشاره قرار گرفته است مربوط به نگهداری سگ در خانه است.

فقها در این مورد معتقدند که «اگر کسی وارد خانه دیگری شود و سگ صاحب خانه او را گاز بگیرد و زخمی کند در صورتیکه ورود به منزل با اذن او صورت گرفته باشد صاحب سگ ضامن می‌باشد و در غیر این صورت [یعنی در صورت ورود بدون اذن یا عدوانی] ضامن نیست و اگر سگ در بیرون منزل کسی را گاز بگیرد، در صورتیکه این اتفاق در روز بیفتد صاحب سگ ضامن است [چون سگ در روز باید بسته باشد] ولی در

صورتی که سگ در شب او را گاز گرفته باشد صاحب سگ ضامن نیست [چون سگ در شب برای حفاظت و نگهبانی رها می‌شود]» [۶، ۱۳، ۳۵، ۳۶]. علاوه بر این، چندین روایت نیز بر همین مطلب دلالت دارد از جمله آنها معتبره سکونی از امام صادق (ع) است که فرمودند: حضرت علی (ع) در مورد مردی که بدون إذن وارد خانه کسانی شده بود و سگ آنها او را گاز گرفته بود، چنین حکم دادند و فرمودند: «آنها [صاحبان سگ] ضامن نیستند [چون فرد بدون إذن و بی‌خبر وارد منزل آنها شده است] و اگر با إذن آنها وارد خانه شده باشد، ضامن می‌باشند [و باید دیه جراحات و آسیب او را در صورت عدم فوت بپردازند]» [۱۷].

وجود این روایات و نظرات فقهی مذکور مؤید قدمت و اهمیت این اقدامات در فقه اسلامی و بالخصوص فقه امامیه می‌باشد.

۲-۳-۱- سابقه قانونی اقدامات پیشگیرانه وضعی و ضمان ناشی از آن

در قوانین قبل و بعد از انقلاب اسلامی، مسئولیت ناشی از اقدامات پیشگیرانه وضعی به صراحت مطرح نگردیده است. با وجود این، از مقررات قانونی موجود تا حدودی می‌توان حکم این موضوع را پیدا کرده و به سابقه قانونی آن پی برد.

قانونگذار در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۶۱ و ۱۳۷۰ در بخش موجبات ضمان به پیروی از روایات و نظرات فقهای امامیه و با آوردن نمونه‌هایی چند از جمله کندن چاه یا قرار دادن چیز لغزنده طی مواد ۴۳، ۴۴، ۴۶ (قانون مجازات اسلامی ۱۳۶۱) و مواد ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۲ و ۳۴۴ قانون مجازات ۱۳۷۰ تا حدودی ضمان (مسئولیت) یا عدم ضمان عامل یا مسبب این اقدامات را پیش‌بینی کرده بود.

در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ نیز قانونگذار طی مواد ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸ با ذکر نمونه‌هایی از این اقدامات با اندک تفاوتی نسبت به قوانین فوق الذکر، به مسئولیت یا عدم مسئولیت ناشی از این اقدامات اشاره کرده است که در بحث‌های آتی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

لازم به ذکر است که حقوقدانان و صاحب نظران نیز در مورد مسئولیت ناشی از اقدامات پیشگیرانه وضعی به همان موارد مذکور در قانون بسنده کرده و از شرایط مسئولیت ناشی از این اقدامات به طور مستقل و کلی بحث نکرده‌اند.

۲- ماهیت و شرایط اقدامات پیشگیرانه‌ی وضعی

با توجه به عدم شفافیت و جامعیت رویکرد قانونگذار در باب ماهیت، شرایط و ضوابط اقدامات پیشگیرانه‌ی وضعی، حقوقدانان نظرات مختلفی را در این مورد ارائه کرده‌اند که در این قسمت نخست به بیان این دیدگاهها و تحلیل آنها می‌پردازیم و سپس شرایط و ضوابط مختص به اقدامات پیشگیرانه وضعی را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۲-۱- نظرات حقوقدانان در مورد ماهیت و شرایط اقدامات پیشگیرانه وضعی

برخی حقوقدانان استفاده از اقدامات و ابزارهای پیشگیرانه وضعی را نوعی دفاع مشروع تلقی کرده و شرایط و ضوابط دفاع مشروع را بر آن بار می‌کنند و می‌گویند دفاع می‌تواند به صورت مستقیم و یا غیرمستقیم باشد. دفاع از طریق استفاده از وسایل و ابزارهای پیشگیرانه مثل حفرکردن چاه، نگهداشتن سگ در منزل، استفاده از کابل‌های برق و تله‌های انفجاری به صورت غیرمستقیم انجام می‌شود. به عقیده این حقوقدانان حال بودن خطر مانعی برای نصب، آمادگی و زمان‌بندی این وسایل نمی‌باشد. چون حال بودن خطر به هنگام انجام عمل دفاعی معتبر است. پس چنانچه این وسایل و اقدامات بر طبق شرایط و ضوابط مقرر در دفاع مشروع عمل کنند، مشروع و در غیر این صورت نامشروع و ضمان‌آور خواهد بود [۱۹]. لکن به نظر می‌رسد دفاع مشروع تلقی کردن این اقدامات با معیارها و ضوابط حاکم بر دفاع مشروع مغایر است. چون شرط ضرورت دفاع و فعلیت داشتن تجاوز در این موارد وجود ندارد. دیوان عالی کشور ایران نیز در رای شماره‌ی ۱۴۳۹ مورخ ۱۳۱۹/۵/۱۹ این نوع اقدامات را دفاع مشروع تلقی نکرده و چنین مقرر داشته است: «اقدامات و اعمالی را که برای جلوگیری از سرقت در باغ‌ها و استخرهایی که اقدام به پرورش ماهی می‌کنند مانند تعبیه‌ی کابل برق یا قرار دادن مواد منفجره و یا تله‌های انفجاری برای هلاکت شخص سارق یا متجاوز، نمی‌توان دفاع مشروع تلقی نمود، زیرا علاوه بر عدم وجود ضرورت، عمل ارتكابی را نمی‌توان متناسب با تعرض دانست و متعارف قلمداد نمود [۴]. به عبارت دیگر «لازمه دفاع مشروع آنی و فوری بودن خطر و مواجهه ناگهانی با خطرات است که در این مورد وجود ندارد» [۲۵]. برخی هم استفاده از اقدامات پیشگیرانه وضعی را از لوازم و مقتضیات حق مالکیت می‌دانند و براساس قاعده‌ی مشهور «الناس مسلطون علی اموالهم» و مطلق بودن حق مالکیت، اعمال این نوع اقدامات را بلاشرط دانسته و ضمان‌آور تلقی نمی‌کنند [۲].

دیدگاه مذکور هم از این جهت که به استفاده کننده از اقدامات پیشگیرانه وضعی اجازه سوءاستفاده از حق را می‌دهد، محل اشکال است.

با توجه به ایرادهای وارده بر این دو دیدگاه می‌توان گفت ماهیت این اقدامات با توجه به مبانی مورد اشاره، اعمال حقی مستقل، طبیعی و مشروع است که از وقوع تجاوزات و خطرات غیرقانونی و نامشروع جلوگیری می‌کند. ولی نه در قالب دفاع مشروع و نه به صورت حقی مطلق که عامل این اقدامات، به هر شکل و اندازه‌ای که بخواهد آن را به کار گیرد و از انواع ابزارها و اقدامات مهلک و غیر مهلک، آسیب‌رسان و غیر آسیب‌رسان استفاده کند. بلکه این اقدامات، مقید به هدفی است که حق مذکور برای رسیدن به آن هدف به انسان واگذار شده است؛ لذا همانگونه که حق مالکیت دارای وظیفه‌ای اجتماعی است، این اقدامات نیز دارای نقش بازدارنده و وظیفه‌ای اجتماعی است و همین امر مجوز استفاده از این نوع اقدامات است.

با توجه به آنچه گفته شد در ادامه ضوابط مختص به پیشگیری وضعی را با توجه به مواد مرتبط در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ و مبانی فقهی و حقوقی این اقدامات، مورد بررسی قرار می‌دهیم:

۲-۲- شرایط و ضوابط اعمال اقدامات پیشگیرانه وضعی

ضوابط مختص به این اقدامات در دو قسمت تحت عنوان ضوابط مربوط به تجاوز و خطر در پیشگیری وضعی و ضوابط مربوط به اقدامات و تدابیر پیشگیرانه وضعی، مورد بررسی قرار می‌گیرند:

۲-۲-۱- شرایط مربوط به تجاوز و خطر در پیشگیری وضعی

شرایط مربوط به تجاوز و خطر عبارتند از:

الف) محتمل‌الوقوع بودن خطر یا تجاوز

در اقدامات پیشگیرانه وضعی، برخلاف دفاع مشروع، تجاوز و خطر فاقد وصف فعلیت یا قریب‌الوقوع بودن است. در واقع این اقدامات قبل از فعلیت یافتن خطر صورت می‌گیرد تا از شکل‌گیری اندیشه‌ی مجرمانه در بزهکاران بالقوه و احتمالی جلوگیری کند و در صورت شکل‌گیری اندیشه‌ی مجرمانه، از فعلیت یافتن یا استمرار آن پیشگیری نماید. با

این اقدامات وضعیتی، تمامی تدابیر احتیاطی نسبت به خطرهای احتمالی و آتی در زمانها و مکانهای مختلف بویژه مناطق داغ^۱ و جرم خیز صورت می‌گیرد تا از این طریق بر تصمیم بزهکاران بالقوه که در اغلب موارد براساس نظریه‌ی انتخاب عقلانی و اصل حسابگری جزایی اقدام به تعدی می‌نمایند، تأثیر گذاشته و مانع از شکل گیری آن شود و یا از فعلیت یافتن این اندیشه‌ی مجرمانه و یا استمرار آن جلوگیری بعمل آورد.

با توجه به آمار رو به رشد جرایم و بزه دیدگی‌ها، احتمال وقوع جرم علیه اشخاص و اموال آنها امری است که ضرورت اجتناب‌ناپذیر استفاده از اقدامات پیشگیرنده را ولو بالاتر از دفاع مشروع نباشد به اندازه آن اقتضا می‌کند [۱۰].

بنابراین، چنانچه تجاوز و خطر فعلیت داشته و یا قریب‌الوقوع باشد، در این صورت اقدامات مرتکب با در نظر گرفتن سایر شرایط دفاع مشروع تلقی خواهد شد و نه اقدام پیشگیرانه وضعی.

ب) غیر قانونی و نامشروع بودن خطر یا تجاوز

در اقدامات ناظر به پیشگیری وضعی هم همانند دفاع مشروع ضابطه غیرقانونی بودن تجاوز و خطر باید رعایت شود. همچنانکه قانونگذار نیز در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ طی مواد مربوط به موجبات ضمان از جمله تبصره یک ماده ۵۰۸ با عبارت «ورود بدون إذن به ملک دیگری»، به غیر قانونی بودن ورود شخص اشاره دارد.

خطر زمانی نامشروع و غیرقانونی است که حق قانونی و شرعی افراد را بناحق مورد تهدید و تجاوز قرار دهد. این تجاوز و تعدی، همانگونه که از تبصره ماده ۴۷۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ هم استنباط می‌شود،^۲ هم شامل حالت عمدی و هم غیرعمدی می‌شود. با وجود این، برخی از جرم‌شناسان و صاحب‌نظران روش‌های پیشگیری وضعی را ناظر به حالت عمدی می‌دانند و آنچه را که در حالت غیر عمدی محقق می‌شود برای مثال نصب پل‌های هوایی برای جلوگیری از تصادفات رانندگی یا سرعت‌گیرها را پیشگیری فنی قلمداد می‌کنند [۳۸].

^۱ Hot Spots

^۲ برابر تبصره ماده ۴۷۳: «هرگاه شخصی با علم به خطر یا از روی تقصیر، وارد منطقه‌ی ممنوعه‌ی نظامی و یا هر مکان دیگری که ورود به آن ممنوع است، گردد و مطابق مقررات، هدف قرار گیرد، ضمان ثابت نیست و در صورتی که از ممنوعه بودن مکان مزبور آگاهی نداشته باشد، دیه از بیت‌المال پرداخت می‌شود.»

لکن باتوجه به تعریف پیشگیری وضعی و اطلاق راهکارهای آن نسبت به عمدی یا غیرعمدی بودن و همچنین بدلیل اینکه در این نوع پیشگیری انسان و عوامل انسانی کمتر دخالت می‌کند و بیشتر راهکارها و تکنیک‌های وضعیتی هستند که در برابر متجاوز نقش بازدارندگی ایفا می‌کنند و قدرت تشخیص عمدی از غیرعمدی را ندارند. بنابراین، می‌توان گفت که اقدامات پیشگیرانه وضعی هر دو حالت عمدی و غیرعمدی را شامل می‌شود [۱۴]. درمقابل خطرات غیرقانونی، خطرات قانونی و مشروع قرار دارند؛ مثل ورود عوامل آتش‌نشانی در هنگام آتش‌سوزی به منزل اشخاص که در این صورت چنانچه مالک تمام ضوابط مربوط به این اقدامات را رعایت کرده باشد از باب خسارت وارده به این اشخاص مسئولیت و ضمانی نخواهد داشت و جبران خسارات براساس قاعده «لا یبطل دم امرء مسلم» بر عهده دولت و بیت‌المال، خواهد بود. ولی در صورت عدم رعایت بعضی یا تمام ضوابط مربوط به این اقدامات، در مقابل چنین فردی که ورودش قانونی و با انگیزه احسان است، ضامن خواهد بود.

۲-۲-۲- شرایط مربوط به اقدامات پیشگیرانه وضعی

حفظ نظم و امنیت اجتماعی و حقوق و آزادی‌های اساسی افراد ایجاب می‌کند که استفاده از اقدامات پیشگیرانه وضعی در مقابل تعرضات غیرقانونی به منافع فردی و اجتماعی نیز مقید به شرایط و معیارهای خاصی باشد تا استفاده از این حق، مستمسکی برای وقوع تعرضات ناحق نشود. این شرایط عبارتند از:

الف) قانونی و مشروع بودن اقدامات و ابزارهای پیشگیرانه وضعی

هرچند قانونگذار از شرط قانونی و مشروع بودن تدابیر و اقدامات پیشگیرانه وضعی به صراحت سخنی به میان نیاورده است. ولی از دقت و تأمل در مجموعه قوانین و مقررات موجود می‌توان به ضرورت وجودی این شرط پی برد. چرا که حفظ حقوق و آزادی‌های فردی و جلوگیری از تعرضات ناحق و غیرقانونی به دیگران مستلزم رعایت مقررات قانونی در استفاده از تدابیر پیشگیرانه وضعی است؛ برای مثال، همانگونه که در ماده ۵۸۲ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵ مقرر شده است، هیچ‌یک از مستخدمین و مأمورین دولتی نمی‌توانند به بهانه پیشگیری از بزهکاری، مخابرات و یا مکالمات تلفنی اشخاص را در غیر مواردی که قانون اجازه داده است، ضبط نموده و یا استراق سمع

نمایند. و یا با همین هدف حریم خصوصی افراد را نقض نموده و بدون رعایت مقررات قانونی اقدام به بازرسی و کنترل اماکن و اشیاء مردم بویژه اتومبیل نماید. به طور کلی همانگونه که در ماده ۴ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ مقرر شده است، هرگونه اقدام محدودکننده، سالب آزادی، ورود به حریم خصوصی اشخاص باید به حکم قانون و با رعایت مقررات و ترتیبات قانونی باشد. از دقت و تأمل در حکم ماده ۵۰۷ و تبصره ۲ ماده ۵۰۸ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ هم می‌توان به ضرورت وجودی این شرط پی برد. برابر این مقررات اقدامات پیشگیرانه زمانی مشروع و قانونی است که در ملک خود یا مکانی باشد که در تصرف و اختیار قانونی اوست. در غیر این، غیرقانونی بوده و مطابق مقررات ماده ۵۰۷ و تبصره ۲ ماده ۵۰۸ ضمان‌آور است.

ب) متعارف بودن تدابیر و اقدامات پیشگیرانه وضعی

یکی دیگر از شرایطی که برای استفاده از وسایل و اقدامات پیشگیرانه وضعی لازم است، متعارف بودن این نوع وسایل و اقدامات است. براساس ماده ۱۳۲ قانون مدنی «کسی نمی‌تواند در ملک خود تصرفی کند که مستلزم تضّر همسایه شود مگر تصرفی که به قدر متعارف و برای رفع حاجت یا رفع ضرر از خود باشد».

تصرف به قدر متعارف در این ماده بیانگر متعارف بودن در همه‌ی زمینه‌های تصرف از جمله تدابیر حفاظتی بوده و نشان می‌دهد که سلطنت مالک که ماده ۳۰ قانون مدنی بیانگر آن است، سلطنت مطلق نیست و قاعده لاضرر، حاکمیت مطلق قاعده تسلیط را از بین می‌برد.

در تعارض میان این دو قاعده‌ی (تسلیط و لاضرر) برخی از فقها و صاحب‌نظران، حاکمیت قاعده‌ی سلطنت را صحیح نمی‌دانند [۳۱]. به عبارتی می‌توان گفت در هر زمانی که تصرفات مالک مضرّ برای غیر باشد، حاکمیت مطلق قاعده‌ی سلطنت از بین رفته و مقید می‌گردد و عقل و شرع نیز این اطلاق مضرّ برای افراد را قبول ندارد.

پس چنانچه مالک تصرفاتی فراتر از این تصرفات عقلانی و متعارف در ملک خود نماید، حتی اگر قاعده لاضرر هم نباشد عقلاً بر آن اقدامات صحّه نگذاشته و آن را قبول نخواهند کرد. این‌گونه تصرفات شرعاً نیز اعتباری نخواهد داشت [۲۷].

بر همین مبنا است که مالک اجازه‌ی استفاده از تدابیر پیشگیرانه‌ی وضعی خارج از حدود سلطه عرفی و عقلایی را ندارد. برای مثال حق ندارد از سیم‌های برق در حریم

ملک یا بالای دیوار خود در برابر متجاوزان احتمالی استفاده کند. درست است که حفظ امنیت بسیار مهم است ولی در حفظ این امنیت اقدامات متعارف و عقلایی باید به کار گرفته شود و چنانچه مالک بر این موضوع آگاه باشد که می‌تواند از تدابیر و روش‌های سهل و آسان من جمله استفاده از سگ در حیاط، استفاده از سیم‌های خاردار و یا دوربین‌های مدار بسته، از ادامه‌ی تجاوز بزهکاران جلوگیری بعمل آورد باید از چنین تدابیر کم‌خطر و در عین حال مؤثر و بازدارنده استفاده نماید [۵].

به عبارت دیگر فرد باید طبق عرف محل و موقعیت مکانی و بصورت منطقی و متعارف از این اقدامات استفاده نماید. و در مرتبه‌ی اول طبق قاعده‌ی الاسهل فالاسهل از کم خطرترین و کم ضررترین تدابیر استفاده نماید. با وجود این، اگر این‌گونه تدابیر و اقدامات ساده و کم خطر به دلیل ناامن بودن موقعیت افراد برای نمونه در مناطق مرزی مؤثر واقع نشوند تنها راه چاره برای پیشگیری مطمئن اتخاذ تدابیر پیشگیرانه مهملک یا پرخطر است. البته آن هم در فواصل زمانی محدود و منطقی با نظارت و کنترل مستمر و رعایت شرط مهم ضرورت اطلاع رسانی و آگاهی به دیگران.

لازم به توضیح است که نظریه‌ی شماره‌ی ۷/۳۰۳۴ مؤخ ۱۳۷۳/۷/۴ اداره حقوقی دادگستری نیز بیانگر شرط متعارف بودن اقدامات پیشگیرانه است. اداره حقوقی دادگستری در پاسخ این سؤال که اگر صاحب باغ غیر محصور برای جلوگیری از ورود گوسفندان غیر به آن در باغش سم بریزد و گوسفندی با اهمال صاحبش وارد باغ شده و بر اثر استفاده از علفهای آغشته به سم مسموم و تلف گردد، آیا عمل صاحب باغ جرم بوده و مشمول ماده ۱۲۹ قانون مجازات اسلامی (تعزیرات) می‌باشد؟ چنین نظر داده است: «ارکان تشکیل‌دهنده جرم مسموم کردن عمدی و بدون ضرورت حیوانات اهلی موجود در اماکن متعلق به دیگری مذکور در ماده ۱۲۹ قانون تعزیرات با سم دادن عمدی حیوانات اهلی حلال گوشت دیگری در غیر موارد مذکور، با آنچه در استعلام آمده است مطابقت ندارد. بنابراین اگر کسی در باغ غیر محصور خود سم بریزد تا اگر گوسفندی عمداً به آن ملک گسیل یا به علت عدم مراقبت صاحب آن به ملک وارد و بدین ترتیب حاصل باغ عمداً یا من غیر عمد چرانده یا باغ تخریب شود، عملش مشمول ماده ۱۲۹ قانون تعزیرات نیست لکن طریق متعارف جلوگیری از ورود حیوانات به باغ، سم ریختن به باغ و نتیجتاً تلف شدن حیوانات اهلی و حلال گوشت دیگران نیست. صاحب باغ ضامن خسارت وارده به صاحب گوسفند است» [۱۱].

همچنین در استفتایی که در این مورد به عمل آمده است بر متعارف بودن اقدامات پیشگیرانه براساس موقعیت مکانی تأکید شده است. مورد استفتا به شرح زیر است:

شخصی برای حفاظت از مزرعه‌ی خود در برابر حیوانات وحشی اقدام به تعبیه‌ی سیم‌های خاردار متصل به شبکه‌ی برق در حریم مزرعه می‌نماید. فرد دیگری که برای رساندن آب به مزرعه‌ی خویش ناچار به عبور از این مزرعه می‌شود با عبور از آن دچار برق‌گرفتگی شده و می‌میرد. با توجه به اینکه صاحب مزرعه‌ی فوق که چنین اقدام و سیستمی را برای حفاظت از ملک خود استعمال نموده و البته وجود چنین سیستمی را نیز برای صاحبان مزارع اطراف هشدار داده است و یا به عبارتی اطلاع‌رسانی نموده است ولی به کار بردن چنین برق‌کشی خلاف عرف محلّ آنجا است، آیا مالک ضامن خون کشاورز متوفی می‌باشد؟

در جواب این استفتا آیت ا... مکارم شیرازی چنین بیان داشته‌اند:

در صورتی که متصل کردن سیم‌خاردار مزرعه به جریان برق برخلاف عرف محل و در مسیر عبور و مرور همسایگان بوده باشد، صاحب مزرعه ضامن است [۲۱].

با عنایت به مراتب فوق، باید گفت که حیات انسان «ارزشی مخدوم» است که سایر حقوق انسان خادم و زیر مجموعه‌ی آن است [۲۴]. به همین دلیل می‌توان گفت که حق بر حریم خصوصی و ملک افراد، از حقوق مطلق و بی‌قید و شرط نیست و اصولی همچون منع ایراد صدمه به دیگران، منع آسیب به جامعه می‌توانند محدود کننده‌ی این حق باشند [۱۰].

در واقع ارزش و حرمت آزادی و مالکیت انسان را نمی‌توان تا جایی بسط داد که حیات دیگر افراد را مورد تعرض و آسیب قرار دهد [۲۳].

با عنایت به آنچه گفته شد، می‌توان نتیجه گرفت که اقدام قانونگذار در دادن اختیار مطلق به مالک ملک برای انجام هر عمل آسیب‌رسان به دیگری در مواد ۵۰۷ و ۵۰۸ قانون مجازات اسلامی، قابل دفاع نبوده و محل اشکال است.

ج) قابل رؤیت بودن اقدامات پیشگیرانه وضعی (ضرورت اطلاع‌رسانی)

تأثیر تدابیر پیشگیرانه وضعی بر تقلیل یا حتی متوقف نمودن ارتکاب جرم به سبب رابطه‌ای است که بین این اقدامات وضعی و نظریه‌ی انتخاب عقلانی وجود دارد. بنابراین، قابل رؤیت بودن یا اطلاع‌رسانی این تدابیر وضعی براساس این نظریه می‌تواند تأثیر بسزایی در کاهش یا متوقف نمودن ارتکاب بزه از ناحیه‌ی بزهکاران بالقوه داشته باشد.

در این تدابیر سعی بر این است که خطرات ارتکاب جرم را از دید بزهکاران بالقوه افزایش دهیم تا با محاسبه‌ای عقلانی و سنجش سود و زیان خود، از ارتکاب جرم منصرف شوند، در این صورت بزهکاران احتمالی باید از این‌گونه تدابیر و اقدامات پیشگیرنده‌ی وضعی آگاهی و اطلاع داشته باشند تا با محاسبه‌ی نفع و ضرر خود از این سبیل‌ها منصرف شوند. بنابراین، مالک باید این تدابیر و ابزارها را به گونه‌ای مورد استفاده قرار دهد که بزهکاران احتمالی از وجود آنها اطلاع یابند. رعایت این ضابطه در ماده ۵۰۸ و تبصره‌ی یک و دو قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ نیز تصریح شده است. برابر مقررات این ماده هر نوع سهل‌انگاری در اطلاع دادن و گذاشتن علامت هشدار دهنده از طرف مالک می‌تواند ضمان مالک را در پی داشته باشد.

۳- شرایط مسئولیت ناشی از اقدامات پیشگیرانه‌ی وضعی

با توجه به افزایش خطر وقوع جرم، انواع بزه دیدگی علیه اموال و اشخاص و پیشرفت چشم‌گیر تکنولوژی و استفاده از وسایل و تدابیر فنی و خطرناک مثل تله‌های انفجاری، دوربین‌های مدار بسته و شنود مکالمات، مخابرات اشخاص یا شلیک گلوله به محض باز شدن در حیاط یا منزل و نظایر این امور توسط اشخاص حقیقی و حقوقی، این سؤال پیش می‌آید که آیا استفاده از این نوع تدابیر و وسایل ضمان‌آور است؟ و در صورت ضمان‌آور بودن شرایط آن چیست؟

درست است که استفاده از تدابیر پیشگیرانه وضعی نوعی اعمال حق است. اما حقی مطلق نیست، چون مطلق دانستن آن باعث بکارگیری این امتیاز به ضرر دیگران توسط صاحبان حق می‌شود. و حتی ممکن است که اقدام ایشان موجبی برای تجاوز به اهداف و غایات مورد توجه مقنن از این اعمال حق شود. بنابراین می‌توان گفت تقریباً در کلیه‌ی قوانین ملل متمدن دنیا ضرورت محدود کردن اعمال حق پذیرفته شده و مفهوم نظریه‌ی سوء استفاده از حق مورد قبول اکثریت قرار گرفته است [۳]. در استفاده از این اقدامات اولاً باید موازین حقوق بشری در نظر گرفته شود و ثانیاً همانطور که در دفاع مشروع وسیله‌ی خاصی برای دفاع معین نشده است ولی متعارف و متناسب بودن اقدامات دفاعی ملاک قرار گرفته است، در این اقدامات نیز با توجه به اینکه برخلاف دفاع مشروع خطر قریب الوقوع یا در حال وقوع وجود ندارد بلکه محتمل الوقوع است به طریق اولی باید از تدابیر و ابزارهای متعارف استفاده کرد تا طبق قاعده‌ی الاسهل

فلاسهل با کمترین ضرر از وقوع خطرات و تعدی بزهکاران بالقوه جلوگیری بعمل آورد. بنابراین استفاده از این اقدامات در صورتی که هدف از آن وارد کردن صدمه به حق محترمی نباشد و اصول و شرایط و حدود آن رعایت شده باشد بدون شک جایز است و إلاً تجاوز شمرده می‌شود و مستوجب مسئولیت است.

مسئله قابل طرح اینجا این است که گاهی این اقدامات و ابزارها به جایی یا هدفی غیر از شخص یا حیوان مداخله‌گر و متجاوز مثل عابر برخورد می‌کنند در این صورت باید دید که حکم قضیه چیست؟

چنانچه در نتیجه‌ی این تدابیر، خطای در هدف صورت گیرد؛ مثلاً نشانه‌گیری هدف بوسیله‌ی دستگاه پرتاب تیر یا سنگ یا هر چیز دیگری صورت گیرد و این اشیاء به افراد یا چیزهای دیگر و یا حیوانات بدون تقصیر اصابت کرده و باعث مصدومیت یا مرگ آنها شود. در اینجا مباح و مشروع بودن اقدامات شخص، کمکی به عدم مسئولیت و ضمان وی نخواهد کرد.

چرا که مبنای اصلی مباح و موجه بودن این اقدامات اعمال حقی است که برای حفظ امور ثلاثه شخص صورت می‌گیرد و این اعمال حق ایجاب می‌کند که این اقدامات متوجه منشأ ایجاد کننده خطر شود. پس چنانچه این اقدامات و ابزارها متوجه شخص یا هدفی جز منشأ این خطرات بشود، دلیل توجیه کننده‌ای برای مشروعیت آن، حداقل تا حد جبران خسارت و پرداخت دیه وجود نخواهد داشت. مسئولیتی که در این حالت متوجه عامل یا مسبب این اقدامات می‌شود مسئولیت ناشی از تقصیر است که بصورت دیه و جبران خسارات نمود پیدا می‌کند. چون در این حالت شخص از روی تقصیر و بدون سوء نیت به سایر افراد یا اشیاء یا حیوانات ضرر زده است. در اقدامات پیشگیرانه وضعی همواره احتمال حوادث و آسیب‌های ناشی از این تدابیر و اقدامات وجود دارد و حوادث و آسیب این تدابیر و اقدامات تفکیک‌ناپذیر است. این اقدامات در مرتبه‌ی اول ایجاد ترس و مانع می‌کند و در مرتبه‌ی بعدی در صورت تعدی اقدام به آسیب می‌کند که با توجه به قاعده تحذیر و همچنین قاعده اقدام، اگر شخصی با وجود اطلاع‌رسانی و همچنین با مشاهده‌ی این اقدامات و موانع و دادن احتمال آسیب ناشی از این تدابیر و اقدامات، اقدام به تعدی کند خون خود را به هدر داده است و هیچ‌گونه مسئولیتی برای عامل این اقدامات نیز نخواهد داشت.

در مورد عدم مسئولیت کیفری استفاده کننده بدون تقصیر از اقدامات پیشگیرانه

وضع می‌توان به مقررات ماده ۵۰۴ و تبصره دو این ماده استناد کرد.^۱ برابر این مقررات وقتی راننده‌ای که موازین قانونی و اصول مربوط به رانندگی و نکات احتیاطی را رعایت کرده است و موجب آسیب یا قتل عابر گردیده است قانوناً دیه و مجازاتی را متحمل نمی‌شود. پس در نتیجه شخصی هم که اقدام به اعمال اقدامات پیشگیرانه وضعی می‌نماید با عنایت به اینکه این تدابیر نیز در جهت مشروع و برای حفظ جان، مال و عرض خود شخص یا دیگری صورت می‌گیرد در صورت رعایت شرایط و موازین شرعی و قانونی و عقلایی مسئول نخواهد بود؛ چون مرتکب تقصیری نگردیده است تا آسیب یا هرگونه ضرر و زیان را مستند به ایشان بنماییم. و شخص آسیب دیده نیز با عمد و اختیار و با حسابگری تمام و کمال سود و زیان خود و احتمال دیدن آسیب و با اقدام علیه خویش، اقدام به تعدی نموده است و خودش را در معرض آسیب قرار داده است.

با این‌که در قانون مجازات اسلامی جدید و قدیم حکم یا ماده‌ی خاصی در رابطه با اقدامات پیشگیرنده‌ی وضعی وجود ندارد ولی می‌توان با استفاده از همان مواد کلی در موجبات ضمان، این تدابیر را مشروط به رعایت مقررات و ضوابطی دانست و مسئولیت و ضمان ناشی از آن را نیز منتفی دانست.

در رابطه با دامنه شمول مسئولیت ناشی از این تدابیر، مقتن در مواد مذکور در موجبات ضمان بصورت صریح به شخصیت مرتکب اشاره‌ای نکرده است و با استفاده از عبارت «شخصی» و نظایر آن، مطلق افراد را در نظر داشته است و ویژگی خاصی بجز مالک یا متصرف بودن و یا مأذون از طرف ایشان پیش‌بینی نکرده است.

اما سؤال اساسی این است که آیا موقعیت و رفتار فرد آسیب‌دیده (مجنی‌علیه) ناشی از این اقدامات و ابزارها تأثیری بر مسئولیت ناشی از این اقدامات دارد؟ آیا می‌توان میان آسیب‌دیدگان ناشی از این اقدامات پیشگیرانه قائل به تفصیل شد؟ و در این صورت ملاک برای این تمایز چیست؟

ظاهر مواد بصورت صریح و واضح اشاره‌ای به شخصیت یا موقعیت و رفتار افراد آسیب‌دیده ندارد و مطلق حوادث و آسیب‌های ناشی از این اقدامات را به شرطی که مقررات مربوطه را رعایت کرده باشد دارای ضمان نمی‌داند. ولی با توجه به عبارت قانونی

۱. ماده‌ی ۵۰۴ ق.م.ا. «هرگاه راننده‌ای که با داشتن مهارت و سرعت مجاز و مطمئن و رعایت سایر مقررات در حال حرکت است در حالی که قادر به کنترل وسیله نباشد و به کسی که حضورش در آن محل مجاز نیست، بدون تقصیر برخورد نماید، ضمان منتفی و در غیر این صورت راننده ضامن است.»
تبصره ۲ ماده‌ی ۵۰۴ ق.م.ا.: «حکم مندرج در این ماده در مورد وسایل و ابزارآلات دیگر نیز جاری است.»

«مگر اینکه بروز حادثه و صدمه مستند به خود مصدوم باشد» مانند اینکه درب محل قفل باشد و مصدوم یا هلاک شده درب را عدوانی باز یا تخریب بکند، و یا «آگاه نبودن شخص فرا خوانده شده به محل» نسبت به اعمال این اقدامات، می‌توان استنباط کرد که موقعیت و رفتار شخص آسیب دیده (مجنی‌علیه) در مسئولیت و ضمان ناشی از این اقدامات موثر است و مسئولیت مرتکب مطلق نمی‌باشد؛ برای مثال اگر شخصی با اجازه‌ی مالک یا مأذون از طرف مالک وارد ملک شخص شود و مالک هم فرد را آگاه نکرده باشد در صورت ورود هر گونه صدمه‌ای، شخص عامل یا مسبب این اقدامات به سبب قصور، مسئول و ضامن است. ولی در صورتی که شخص متعددی مانند سارق بصورت عدوانی وارد منزل یا حیاط شخصی بشود در این صورت به شرط قانونی بودن این اقدامات، هیچ گونه ضمانی متوجه شخص مالک و حتی عامل یا مسبب این‌گونه اقدامات نخواهد بود.

به عبارتی، می‌توان گفت مسئولیت ناشی از تدابیر پیشگیرانه‌ی وضعی با توجه به رفتار و موقعیت فرد آسیب دیده نسبی است و بصورت مطلق نمی‌باشد. لذا این اقدامات فقط در مقابل اشخاص متجاوز ضمانی نخواهد داشت، همانند دفاع مشروع که صرفاً در مقابل شخص متجاوز قابل توجیه است و اگر گلوله یا هر اقدام عامل و مسبب به فردی غیر از شخص متجاوز و مداخله گر اصابت کند ضمان آور بوده و استناد به اعمال حق در برابر چنین شخصی یا فردی مصداق و وجهه‌ی قانونی نخواهد داشت.

به طور خلاصه برای تحقق مسئولیت کیفری ناشی از اقدامات پیشگیرانه‌ی وضعی، علاوه بر شرایط کلی مسئولیت کیفری، شرایط زیر لازم است:

۱- غیرقانونی و عدوانی بودن اقدامات پیشگیرانه وضعی

در صورتی که مرتکب، اقدامات پیشگیرانه وضعی را به صورت غیر قانونی یا در ملک غیر و بدون إذن مالک انجام داده باشد و نتیجه حاصله از این اقدامات نیز مستند به رفتار وی بوده و منجر به آسیب شخص ثالث (اعم از متعددی و غیر متعددی) شود، دارای مسئولیت کیفری خواهد بود. در این خصوص قانونگذار در ماده‌ی ۳۴۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ با الهام از نظر فقها [۶، ۲۶، ۳۵، ۳۹] مقرر می‌داشت: «هرگاه کسی در ملک دیگری عدواناً یکی از کارهای مذکور در ماده ۳۳۹ را انجام دهد و شخص ثالثی که عدواناً وارد آن ملک شده آسیب ببیند عامل عدوانی عهده دار دیه و خسارت

می‌باشد». برابر مقررات این ماده عامل عدوانی مطلقاً عهده‌دار دیه و خسارت بود. ولی قانونگذار در ماده ۵۰۷ و تبصره‌ی ۲ ماده ۵۰۸ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، هرچند اصل را بر ضمان عامل عدوانی در برابر وارد شونده عدوانی (مجنی علیه) گذاشته است ولی در صورتیکه بروز حادثه و صدمه مستند به خود مصدوم باشد مرتکب را ضامن شناخته است. مانند اینکه مرتکب علامتی هشدار دهنده بگذارد یا درب محل را قفل کند لکن مصدوم بدون توجه به علائم یا با شکستن درب وارد شود.

لازم به ذکر است که قانونگذار در ماده‌ی ۵۱۰ قانون جدید مجازات اسلامی داشتن انگیزه احسان و کمک به دیگری را در صورت رعایت مقررات قانونی و نکات ایمنی از موانع مسئولیت کیفری تلقی کرده است. برابر مقررات این ماده: «هرگاه شخصی با انگیزه‌ی احسان و کمک به دیگری رفتاری را که به جهت حفظ مال، جان، عرض یا ناموس او لازم است، انجام دهد و همان عمل موجب صدمه و یا خسارت شود در صورت رعایت مقررات قانونی و نکات ایمنی، ضامن نیست.» حکم این ماده بصورت مطلق و بدون اشاره به وجود یا عدم اذن از طرف مالک داشتن انگیزه‌ی خوب مرتکب و انجام این اقدامات به مصلحت مالک را در صورت رعایت مقررات و نکات ایمنی، موجب عدم ضمان می‌داند.

با توجه به موارد فوق سؤالی که اینجا مطرح می‌شود این است که آیا سوء نیت (عنصر روانی) فاعل و مرتکب قانونی این اقدامات در جرم بودن عمل و ضمان ناشی از آن تأثیری خواهد داشت؟

در پاسخ به این پرسش باید گفت که انجام این اقدامات در ملک خود چه به صورت عمدی یا غیرعمدی و خواه با قصد هلاکت وارد شونده یا بدون چنین قصدی، ضمان‌آور نیست. همانطور که فقها نیز در اعمال این اقدامات اعم از کندن چاه یا گذاشتن غذای سمی در خانه یا ملک خود، به‌طور مطلق قایل بر عدم مسئولیت مالک یا عامل این اقدامات شده‌اند [۱۲، ۱۳]. قانونگذار هم با الهام از نظر فقها طی مواد از جمله ماده‌ی ۵۰۸ اعمال این اقدامات در ملک خود را بدون توجه به سوء نیت، فاقد ضمان می‌داند.

۲- غیرمتعارف بودن اقدامات پیشگیرانه وضعی

عامل این اقدامات در صورت عدم رعایت شرط متعارف بودن، مسئول خواهد بود، هرچند این اقدامات را در ملک خود انجام داده باشد. همانگونه که در بحث از شرایط

اعمال اقدامات پیشگیرانه وضعی گفته شد، برابر مقررات ماده ۱۳۲ قانون مدنی، تصرف به قدر متعارف و برای رفع حاجت و دفع ضرر از خود می‌تواند مانع مسئولیت باشد و نه هر نوع تصرفی. نظریه‌ی شماره ۳۰۳۴/۷ مورخ ۱۳۷۳/۷/۴ اداره حقوقی نیز که قبلاً مورد اشاره قرار گرفت، بیانگر متعارف و متناسب بودن این اقدامات است. برای مثال تدابیر و اقداماتی که در مناطق مرزی و در ساعات خاصی اعمال می‌شود در سایر مناطق عرفاً مجاز نیست و در صورت استفاده دارای مسئولیت خواهد بود.

۳- عدم اطلاع رسانی و هشدار نسبت به استفاده از این اقدامات

یکی دیگر از شرایط ضمان استفاده‌کننده از اقدامات پیشگیرانه وضعی، عدم اطلاع‌رسانی و هشدار نسبت به استفاده از این اقدامات است. بنابراین، چنانچه شخص استفاده‌کننده علامت هشدار دهنده نگذارد یا اینکه شخصی را که با اذن در حال دخول است یا با اذن قبلی می‌خواهد وارد محلی شود از انجام این اقدامات آگاه نکند، مخصوصاً در مواردی که عامل این اقدامات عدوانی است در این صورت برابر مقررات ماده ۵۰۸ قانون مجازات اسلامی مسئول خواهد بود.

۴- عدم رعایت نکات ایمنی

آخرین شرط از شروط ضمان ناشی از اقدامات پیشگیرانه وضعی، عدم رعایت نکات ایمنی در حین بکارگیری این اقدامات است. براساس این شرط چنانچه نکات ایمنی و اصول فنی در اعمال این تدابیر رعایت نشده و منجر به ایراد آسیب و خسارت گردد، عامل یا مسبب ضامن خواهد بود.

برای نمونه می‌توان به نگذاشتن درب چاه توسط عامل عدوانی این اقدامات اشاره کرد. که این شرط از تبصره‌ی یک ماده ۵۰۸ و ماده ۵۰۹ و ماده ۵۱۰ قانون مجازات اسلامی استنباط می‌شود که در بعضی موارد با رعایت این شرط مسئولیت وی زایل می‌شود. و البته این شرط در همه موارد مکمل رعایت مقررات قانونی می‌باشد و بنظر می‌رسد در صورت عدم رعایت مقررات قانونی، حتی در صورت رعایت نکات ایمنی و احتیاطی، عامل این اقدامات و تدابیر مسئول خواهد بود.

نتیجه‌گیری

پیشگیری از وقوع جرم همانگونه که در قوانین و مقررات مربوط به حقوق پیشگیری از جمله بند ۵ اصل ۱۵۶ قانون اساسی، بند ۸ ماده ۴ قانون نیروی انتظامی مصوب ۱۳۶۹ و سایر قوانین و مقررات مربوط مقرر گردیده است، از وظایف اساسی حاکمیت است. با وجود این، امروزه در کنار حاکمیت، شهروندان هم بیش از پیش البته به صورت فنی تر اقدام به استفاده از ابزارها و تدابیر پیشگیرانه وضعی می‌نمایند. این نوع پیشگیری از طریق تغییر در وضعیت پیش جنایی و کاهش فرصتهای ارتکاب جرم با استفاده از راهکارها و تکنیک‌هایی مثل تقویت و حمایت از آماج‌های جرم، افزایش زحمات و خطرات ارتکاب جرم و استفاده از ابزارها و تکنولوژی‌های مراقبتی و محافظتی صورت می‌گیرد. استفاده از این اقدامات به لحاظ ماهیتی نوعی اعمال حق است. اما نه حقی در قالب دفاع مشروع و یا مالکیت مطلق. بلکه حقی است مستقل و در عین حال مرتبط با دفاع مشروع و حق مالکیت. این حق از لحاظ مبنایی بر قواعد و اصولی همچون قاعده تسلیط، لاضرر، وجوب دفع ضرر و خطر محتمل و اصل کرامت انسانی مبتنی است. اعمال این حق تابع یک سلسله ضوابط و شرایطی است که نادیده گرفتن آنها مسئولیت مدنی و کیفری را به دنبال خواهد داشت. با الهام از قوانین و مقررات مختلف، رویه‌های قضایی، دکترین فقهی و حقوقی این شرایط را می‌توان به شرح زیر اِحصا نمود:

- ۱- محتمل بودن خطر و تجاوز ۲- غیرقانونی بودن تجاوز و خطر ۳- قانونی و مشروع بودن اقدامات پیشگیرانه وضعی ۴- متعارف بودن اقدامات پیشگیرانه وضعی ۵- قابل رؤیت بودن و ضرورت اطلاع‌رسانی در مورد این اقدامات و ۶- رعایت نکات ایمنی. عدم رعایت این شرایط مطلقاً خواه توأم با سوء نیت خاص باشد یا نباشد موجب ضمان مدنی یا کیفری است. تنها رفتار توأم با انگیزه احسان برابر ماده ۵۱۰ قانون مجازات اسلامی و اقدام بزه دیده علیه خود مطابق مقررات ماده ۵۰۷ و تبصره ۲ ماده ۵۰۸ قانون مجازات اسلامی است که ضمان را منتفی می‌سازد. با وجود برخی مقررات از جمله مواد ۵۰۷، ۵۰۸ و ۵۰۹ و ۵۱۰ قانون مجازات اسلامی در باب اعمال اقدامات پیشگیرانه، هنوز هم موضع قانونگذار در این خصوص از شفافیت و جامعیت لازم برخوردار نیست. لذا لازم است قانونگذار شرایط اعمال این اقدامات و مسئولیت ناشی از آن را به صورت دقیق مشخص نماید. از مشخص و ضابطه مند نمودن این تدابیر، دو هدف عمده دنبال می‌شود: یکی اینکه تعیین این شرایط و ایجاد مسئولیت کیفری ناشی از نادیده گرفتن آنها،

زمینه را برای سوء استفاده شهروندان و حاکمیت به بهانه‌ی اجرای حق و حفظ نظم و امنیت از بین می‌برد و از سوی دیگر مانع از اخلال در حاکمیت قانون و تضرر و همچنین هتک حیثیت و بی اعتباری تشکیلات قضایی و آزادی بی حد و حصر عامل یا مسبب این اقدامات می‌شود.

منابع

- [۱]. آخوند خراسانی، مولی محمدکاظم (۱۴۱۴ق). *کفایه الاصول*. چاپ دوم، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ص ۳۵۳.
- [۲]. باقری، عباس (۱۳۴۳). *دفاع مشروع*. تهران، رساله دکتری دانشگاه تهران، ص ۶۹.
- [۳]. بهرامی احمدی، حمید (۱۳۷۰). *سوء استفاده از حق: مطالعه‌ی تطبیقی در حقوق اسلام و دیگر نظام‌های حقوقی*. تهران، چاپ دوم، اطلاعات، ص ۸۷.
- [۴]. حجتی، مهدی؛ باری، مجتبی (۱۳۸۴). *محصای قانون مجازات اسلامی*. تهران، میثاق عدالت، ص ۳۳۴.
- [۵]. حسینی شاهرودی، سید محمد (۱۳۸۸). *استفتائات حضرت آیه الله العظمی حاج سید محمد حسینی شاهرودی*. چاپ دوم، قم، آل مرتضی (ع)، ص ۳۴۶.
- [۶]. حلّی، محمدبن ادریس (۱۴۱۱ق). *السرائر*. چاپ اول، جلد سوم، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ص ۱۹۸۳، ۱۹۸۸، ۳۷۰.
- [۷]. رحیمی نژاد، اسمعیل (۱۳۹۴). *جرم شناسی*. چاپ چهارم، تبریز، انتشارات فروزش، ص ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۲۴.
- [۸]. _____ (۱۳۸۷). *کرامت انسانی در حقوق کیفری*. تهران، انتشارات میزان، ص ۴۹.
- [۹]. سبحانی، آیت الله جعفر (۱۴۱۹ق). *المحصول فی اصول الفقه*. تقریر: سید محمود جلالی مازندرانی، جلد سوم، قم، مؤسسه الامام الصادق (ع)، ص ۳۹۲، ۳۴۹.
- [۱۰]. سیدزاده ثانی، سید مهدی (۱۳۸۷). «ترس از بزه دیدگی مکرر». به کوشش گروهی از اساتید، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی پیشگیری از جرم: پیشگیری از تکرار جرم و بزه دیدگی، دفتر تحقیقات کاربردی پلیس پیشگیری ناجا، ایران، تهران، ۱۰ و ۱۱ اسفند/ زمستان، ص ۳۵۵-۳۶۵.
- [۱۱]. شکری، رضا؛ قادر سیروس (۱۳۸۴). *قانون مجازات اسلامی در نظام حقوقی کنونی*. چاپ چهارم، تهران، مهاجر، ص ۷۲۹.
- [۱۲]. الشهدید الاول، محمد بن مکی (۱۴۱۱ق). *آللمعه الدمشقیه*. چاپ اول، قم، دارالفکر، ص ۲۴، ۴۲۶.

- [۱۳]. الشهبیدالثانی، زین الدین الجبعی العاملی (۱۴۱۰ق). *الروضه البهیه فی شرح اللمعه*. الجزء الثاني، تهران، ناشر مرکز النشر - مکتب الاعلام الاسلامی، ص ۴۲۶، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۴۶، ۲۴۴.
- [۱۴]. صفاری، علی؛ راضیه صابری (۱۳۹۳). «ضوابط حقوقی - جرم شناختی پیشگیری وضعی از جرم». *مجله‌ی آموزه‌های حقوق کیفری (پژوهشها)*، مشهد، پاییز- زمستان، شماره‌ی ۸، ص ۱۵۷.
- [۱۵]. طباطبائی مجاهد، سیدمحمد (۱۴۱۵ق). *مفاتیح الاصول*. قم، موسسه آل البيت (ع)، ص ۴۸۷.
- [۱۶]. طباطبائی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۹۰). *آزادی‌های عمومی و حقوق بشر*. چاپ پنجم، انتشارات دانشگاه تهران، ص ۱۴۲.
- [۱۷]. عاملی، شیخ حر(۱۴۰۱ق). *وسائل الشیعه*. چاپ پنجم، جلد نوزدهم، تهران، المکتب الاسلامیه، ص ۲۴۱، ۲۴.
- [۱۸]. عراقی، شیخ آقا ضیاء(۱۴۰۵ق). *نهایه الأفكار*. تقریر: محمد تقی بروجردی، چاپ اول، جلد سوم، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ص ۱۴۳.
- [۱۹]. عطّار، داوود (۱۳۷۵). *دفاع مشروع در حقوق جزای اسلام*. مترجم: اکبر غفوری، مشهد، آستان قدس رضوی، ص ۱۰۸، ۱۰۹.
- [۲۰]. علامه فلسفی، احمد (۱۳۸۱). *فرهنگ زبان فارسی*. تهران، پیام آزادی، ص ۲۴۸.
- [۲۱]. علیان نژاد، ابوالقاسم (۱۳۸۵). *استفتائات جدید آیه الله مکارم شیرازی*. چاپ دوم، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)، ص ۴۴۵.
- [۲۲]. غروی نائینی، محمد حسین (۱۳۶۵ق). *فوائد الاصول*. تقریر: محمدعلی کاظمی خراسانی، جلد سوم، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ص ۲۱۴، ۱۷۵.
- [۲۳]. قاری سید فاطمی، محمد (۱۳۸۸). *حقوق بشر در جهان معاصر: درآمدی بر مباحث نظری، مفاهیم، مبانی، قلمرو و منابع*. چاپ دوم، جلد اول، تهران، شهر دانش، ص ۴۶.
- [۲۴]. کمیسیون حقوق بشر اسلامی (۱۳۸۸). *حقوق بشر در جهان معاصر: دغدغه‌ها و دیدگاه‌های حقوق دانان و فقهای ایرانی*. قم، آیین احمد (ص)، ص ۱۵۳، ۱۲۳.
- [۲۵]. محسنی، مرتضی (۱۳۷۶). *دوره حقوق جزای عمومی: مسئولیت کیفری*. تهران، گنج دانش، ص ۲۴۷.
- [۲۶]. محقق حلّی، ابوالقاسم نجم الدین جعفر بن حسن (۱۳۷۴ق). *شرایع الاسلام*. جلد سوم، قم، اسماعیلیان، ص ۱۰۲۵، ۱۰۲۶.
- [۲۷]. محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۷). *قواعد فقه: بخش مدنی*. چاپ هجدهم، جلد یک، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی، ص ۱۴۷.
- [۲۸]. _____ (۱۳۷۹). *قواعد فقه: بخش مدنی*. چاپ سوم، تهران، مهر، ص ۱۳۸.
- [۲۹]. _____ (۱۴۰۶ق). *قواعد فقه: بخش جزایی*. چاپ دوازدهم، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی، ص ۱۵۶.

- [۳۰]. محمدی، ابوالحسن (۱۳۸۷). *قواعد فقه*. چاپ دهم، جلد دوم، تهران، انتشارات میزان، ص ۱۵۶، ۵۸، ۱۵۹.
- [۳۱]. مظفر، محمدرضا (۱۳۹۰). *اصول الفقه*. مترجم: محسن غرویان، چاپ دهم، تبریز، فروزش، ص ۱۴۰.
- [۳۲]. ——— (۱۴۰۳). *اصول الفقه*. چاپ چهارم، جلد دوم، بیروت، دارالتعارف، ص ۲۴، ۲۵.
- [۳۳]. موسوی خمینی، سیدروح الله (۱۳۸۵). *الرسائل*. چاپ اول، جلد اول، قم، انتشارات اسماعیلیان، ص ۶۱.
- [۳۴]. ——— (۱۴۲۱). *البیع*، چاپ اول، جلد اول، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ص ۱۳۷.
- [۳۵]. ——— (۱۴۰۳). *تحریر الوسيله*. جلد چهارم، تهران، انتشارات اعتماد، صص ۵۰۸، ۵۱۱، ۳۷۶.
- [۳۶]. الموسوی خوئی، سید ابوالقاسم (۱۴۲۸). *مبانی تکمله المنهاج*. جلد دوم، آثار الامام الخوئی، قم، موسسه احیاء، ص ۲۸۶، ۲۹۰.
- [۳۷]. ——— (۱۴۱۷). *الاجتهاد و التقليد*. چاپ چهارم، جلد دوم، قم، موسسه انصاریان، صص ۱۸۶، ۲۱۵.
- [۳۸]. نجفی ابرند آبادی، علی حسین (۱۳۸۳-۸۴). *تقریرات درس جامعه‌شناسی جنایی دوره‌ی کارشناسی/ارشد*. تنظیم: مهدی صبوری‌پور، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ص ۵۷.
- [۳۹]. نجفی، محمدحسن (۱۳۹۷). *جواهرالکلام*. چاپ هفتم، جلد چهل و سوم، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ص ۹۷، ۱۰۲.
- [۴۰]. هاشمی، سیدمحمد (۱۳۸۴). *حقوق بشر و آزادی‌های اساسی*. چاپ اول، تهران، نشر میزان، ص ۲۷۶.
- [41]. Hughes, Gordon.(1998). *understanding crime prevention*. Buckingham, Philadelphia, open university press, 60.

